ALTIN ORDA'NIN TARİHÎ COĞRAFYASI
(XIII-XIV. ASIRLAR)

VADİM LEONİDOVİÇ EGOROV

RUSÇA ASLINDAN ÇEVİREN
ALİHAN BÜYÜKÇOLAK

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1853
KÜLTÜR SERİSİ: 1025

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-309-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Görseli: Asya, Avrupa ve Afrika'yı gösteren Fra Mauro haritası (1450)

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ. SAN. VE. TİC. A.Ş
Alemdar Mah. Molla Fenari Sok. No: 28/A
Cağaloğlu-Fatih / İSTANBUL
Sertifika Numarası: 52729 Tel: (0212) 446 05 99

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Vadim Leonidoviç Egorov: 24 Haziran 1938'de Moskova'da doğan Rus tarihçi ve arkeolog, 1962'de Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde tamamladığı lisans eğitimi yıllarından itibaren Sibirya, Kırım, İtil Boyu ve Orta Asya başta olmak üzere Cuçi Ulusu'nun siyasi sınırları içerisine giren pek çok coğrafi bölgede arkeoloji seferlerine katılmıştır. Tarih alanındaki lisans eğitiminin hemen ardından, SSCB Kültür Bakanlığı'nda tarih ve kültür eserleri uzmanı olarak meslek hayatına başlamıştır. 1970 yılı itibariyle, bugün Rusya Bilimler Akademisi Rusya Tarihi Enstitüsü adını almış bulunan SSCB Tarih Enstitüsü'nde mesleki kariyerini sürdürürken, 1987'de German Alekseyeviç Fedorov-Davıdov'un danışmanlığında "XIII ve XIV. Asırlarda Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası" başlıklı teziyle doktor unvanını kazanmıştır. 1961-1991 yılları arasında İtil Boyu Arkeoloji Seferlerini idare etmiş, Altın Orda'nın ilk başkentlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda şehrin kazılarında yer almıştır. 1992 yılından emekliliğine dek Devlet Tarih Müzesi'nin (Moskova) Ilmî İşlerden Sorumlu Müdür Vekilliği görevini üstlenen Egorov, meslek hayatı boyunca Rusya-Altın Orda ilişkileri, Altın Orda tarihi ve arkeolojisi üzerine 150'den fazla ilmî çalışmaya imza atmıştır.

Alihan Büyükçolak: 29 Şubat 1996'da İstanbul'da doğdu. 2015 yılında İstanbul Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi'nden mezun olduktan sonra, aynı yıl, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girdi. 2017 yılında Rossotrudniçestvo Federal Ajansı'nın bursuyla bir sene Moskova'da Milli Araştırma Üniversitesi (NIU) Ekonomi Yüksekokulu'nda (VŞE) Rusça dil eğitimi aldı ve St. Petersburg Devlet Üniversitesi'nde 2018 yılı itibariyle lisans eğitimine başladı. Eğitimine devam ederken St. Petersburg ZELO Eski Rus Kültürü Araştırmaları Merkezi kurucusu Nikolay Valeryeviç Butskih'in Kilise Slavcası derslerini takip etti. Politogenez özelinde Slav halklarının Orta Çağ tarihleriyle ilgilenmekte olup siyasi, kültür ve kilise tarihlerine dair araştırmalar yapmaktadır. Akademik çalışmalarında Türkçe ve Rusça dillerini kullanmaktadır. Halen St. Petersburg Devlet Üniversitesi Tarih Enstitüsü talebesidir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 9
ÇEVİRMEN ÖN SÖZÜ 11
ÖN SÖZ 17

1. BÖLÜM
KAYNAKLAR VE TARİH YAZICILIĞI 21

2. BÖLÜM
ALTIN ORDA COĞRAFYASI VE HUDUTLARI 45
Altın Orda'nın XIII. Asır Coğrafyası ve Hudutları 47
Altın Orda'nın XIV. Asır Coğrafyası ve Hudutları 75

3. BÖLÜM
ALTIN ORDA ŞEHİRLERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASINA DAİR BAZI MESELELER 105
Prut-Dinyester Mezopotamyası 109
Dinyester-Dinyeper Mezopotamyası 115
Dinyeper Sol Kıyı Havzası 118
Kırım 123
Don Havzası 129
İtil Havzası 134
Kuzey Kafkasya 172
İtil-Ural Mezopotamyası 177
Harezm 180
Kuzey Kazakistan 183
Batı Sibirya 184
Güney Kazakistan 186

4. BÖLÜM
ALTIN ORDA'NIN İDARİ-SİYASİ TEŞKİLATI 203

5. BÖLÜM
ALTIN ORDA'NIN ASKERİ-POLİTİK COĞRAFYASI 237

SON SÖZ 317
KAYNAKÇA 325
COĞRAFİ ADLAR DİZİNİ 345

ÇEVİRMEN ÖN SÖZÜ

Bu eseri, bilmem kaç on asır önce atalarımızın yine Çin kaynaklı bir tehdit yüzünden Ergenekon'a kapanmak zorunda kalışları misali, bu kez bizim bir Çin virüsü yüzünden evlerimize, kapandığımız bir dönemde hazırladım. Geçmişin, barındırdığı dersler itibariyle bugüne ışık tuttuğu sıklıkla tekrarlanan bir sözdür. Ancak geçmiş zamanda kalmış olan her şey, her zaman açık ve anlaşılabilir bir vaziyette değildir. Şimdiki zamanda tecrübe etmekte olduğumuz olayları, canlılığı ve anlaşılabilirliği ile niçin geçmiş zamanın tartışmalı bir müessesini, göçerliği anlamak için kullanmayalım? Bu hususta merhum Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i gibi, bir fikrin manifestosu olmasına rağmen meseleye şüpheyle yaklaşan, deyim yerindeyse soru işareti ile sona eren çağdaş bir çalışmadan bahsetmek istiyorum. Guy Standing'in dilimize de tercümesi yapılmış olan *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf* adlı eserinde, oluşmakta olduğuna dikkat çektiği ve göçebelere benzettiği yeni bir sınıf, kendisini en belirgin bir biçimde Çin menşeili koronavirüs salgını sürecinde gösterdi. "Modern göçerlik" yahut "dijital nomadlık" ile iştigal ettiğimiz bu süreç benim için oldukça verimli geçti. Bu süreç sonrasında göçer toplumlara ve dolayısıyla da göçer imparatorluklara dair daha farklı bakış açılarının bulunduğu eserlerin kaleme alınmasını bekliyorum. Umarım, bundan Altın Orda da payına düşeni alır.

Dr. Vadim Leonidoviç Egorov'un bu çalışması, kendisinin öğrencilik yıllarından itibaren katıldığı arkeoloji seferlerine dayanmakla birlikte, gerek birinci dereceden kaynakların gerekse de bunları tahlil eden başkaca çalışmaların metot, zihniyet ve yaklaşımlarına dair örnek kritikler içeren özgün bir araştırmayı temsil etmektedir. Bu yetkin doktora tezi, 1985 yılındaki ilk baskısından sonra 2018'e kadar 3 kez daha basılmıştır. Yabancı bir dile yapılan bu ilk çevirisinde çalışma, yazarı tarafından tekrar gözden geçirilmiş olup çeşitli düzenlemeler ve eklemelerle zenginleştirilmiştir.

Anlatımı kuvvetlendirmek ve yine pek tabii tahlil edilen vakalara dönem insanlarının nasıl bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermek amacıyla eserin pek çok yerinde karşımıza çıkan Rus kroniklerinden yapılan doğrudan alıntılar, kayda düşüldükleri dönemin dil hususiyetlerini taşımaktaydılar.

Bu eski Rusça metinler, elbette ayrı bir ilgi ve uzmanlık gerektiren bir alan olarak çeviri sürecini yavaşlatan bir etki yaratmıştır. Zelo Eski Rus Kültürü Araştırmaları Merkezi'nin kuruculuğunu üstlenmiş ve arşiv uzmanı olarak Rusya Milli Kütüphanesi Nadir Elyazmaları Kitaplığı'nın yıllarca emektarlığını yapmış olan Sayın Nikolay Valeryeviç Butskih Beyefendi, kendisinden aldığım Kilise Slavcası derslerinin yanında tavsiyeleriyle de bana ve bu çalışmama yadsınamaz katkılarda bulunmuştur. Kendisine hocalığı ve yardımları sebebiyle teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

2019'da St. Petersburg Devlet Üniversitesi Tarih Enstitüsü'ndeki lisans tahsilimin ilk senesinde aldığım "Tarihî Coğrafya" dersi, daha sonraki dönemlerde Slav halklarının tarihlerine dair derslerle birlikte, benim için en zevkli ve en faydalı olanlarıydı. Akademik kariyerimi üzerine inşa etmeyi düşündüğüm meselelerle de yine bu dersler vesilesiyle tanıştım. Vadim Leonidoviç'in adına da ilk kez, yine Andrey Yuryeviç Prokopyev hocanın, tarihî coğrafya dersini ve disiplinini daha iyi kavramak isteyen talebeler için önerdiği çalışmalar arasında rastlamıştım. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk halklarının göç, Rus knezlerinin ise sefer güzergâhlarını çizmeye çalıştığım ve ders için hazırladığım bir ödevde Vadim Leonidoviç Egorov'un evvela, "Rusya'nın Güney Komşuları" adlı uzunca bir makalesini okumuş ve Akdes Nimet Kurat'ın yanımdaki kitapları ile birlikte çok faydasını görmüştüm. Dersi verdikten sonra söz konusu makaleyi tercüme etmeyi gündemime almıştım fakat o sıralarda, kendisini çalışmalarıyla tanıyıp sosyal ağlardan takip ettiğim Altay Tayfun Özcan hocamızın biz genç tarihçilere verdiği tavsiyeler arasında, Egorov'un bu kitabını da anması çalışmalarımın öncelik sırasını değiştiriverdi. Pek değerli hocamızla, esasında gayet kısa olan sohbetimiz gerek bu çeviri sürecinde gerekse 2021'de kaleme aldığım diğer çalışmalarımda genç bir talebe olarak benim için büyük bir özveri ve motivasyon kaynağı olmuştur. Bu vesileyle Altay Tayfun Özcan hocamıza bir kez daha teşekkür ederim.

Çevirisini yaptığım bu monografinin, ülkemizdeki Altın Orda çalışmalarının alanını genişleteceği kanaatindeyim. Eserin "Kaynaklar ve Ta-

rihyazıcılığı" başlıklı bölümü, bilhassa genç okurlar için pek çok faydalı tespit ve tavsiyeler içerirken, dilimize bir an evvel tercüme edilmesinde yarar olduğunu düşündüğüm kimi yetkin eserleri de Türk okuruyla tanıştırmaktadır. Bu kitap ile tanıştığım 2019 yılı, Altın Orda'nın kuruluşunun 750. yıl dönümü idi. Bugün Rusya Federasyonu'nda yaşayan soydaşlarımızın sosyal, kültürel ve siyasi tarihlerinin ayrılmaz bir parçası olan Altın Orda Devleti'nin 750. yılını Türk tarihçiliği, Rusça ve başkaca Batı dillerindeki çalışmalarla kıyaslandığında nicelik olarak az kalsalar da niteliği itibariyle yüksek çalışmalarla karşıladı. Önümüzdeki yıl ise cumhuriyetimizin 100. yıl dönümünü karşılayacağız. Bu yıl dönümünün, Doğu Slavlarının tarihini daha geniş bir araştırmacı kitlesine açmak için lazımgelen kaynak metinlerin, bilhassa da Rus kroniklerinin Türkçeye tercümeleri için de bir dönüm noktası olmasını temenni ediyorum.

Gerek Rusçayı öğrenmem gerekse bu eserin çevrilmesi sürecindeki büyük yardımlarından ötürü başta apakayıma, Anastasiya Aleksandrovna'ya ve annesi, hocam, müstakbel kayınvalidem Marina Vladimirovna Hocahanım şahsında da tüm Aybadullayev ailesine şükranlarımı sunarım. Çevirilerimin ilk kontrolünü üstlenen değerli dostum Ozan Çiftci'ye, çalışmamın editörlüğünü üstlenen saygıdeğer Ayşegül Büşra Paksoy Hanımefendi'ye, annem ve babama, Ümit ve Aydın ağabeylerime, eşleri Ebru ve Seyhan Büyükçolak'a, madden ve mânen hiçbir zaman desteklerini esirgemedikleri için teşekkür ederim.

Tahsilimi, bana sağladıkları maddi imkânlar sayesinde sürdürmüş olduğum, Kastamonu-Araç eşrafından hayırsever iş insanı Hikmet Büyükçolak Bey'e ve değerli büyüğüm Veteriner Hekim Bülent Çelik Bey'e ayrıca şükranlarımı sunarım.

Yardım edenim, destek verenim çok oldu, onlara müteşekkirim. Olası her kusurun sorumluluğu ise sadece bana aittir.

İstifade edeni bol olsun, iyi okumalar dilerim.

Alihan Büyükçolak
Mart 2022- St. Petersburg.

ÖN SÖZ

Göçer halkların tarihleri, boy birlikleri, kurdukları devletleri ve ayrıca yerleşik komşularıyla karşılıklı ilişkileri antik zamanlardan beri araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kaynakların birbiriyle entegre kullanımı usulüyle çeşitli göçer toplumlara dair incelemeler, son zamanlarda bu karmaşık problematika üzerine bir dizi temel eserin hazırlanmasına imkân sağlamış, göçer kültürün oluşumu ve tarihsel gelişimini aydınlatan genel eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Her genel çalışma, sadece birtakım meselelerin özetlenmesine, küçük ya da büyük başarıların fark edilmesine değil, aynı zamanda belirli bir konunun yazılacak incelenmesinde var olan boşlukların tespit edilmesine de imkân sağlamaktadır. Bu kapsamda değerlendirilebilecek son çalışmalardan biri S.A. Pletneva'nın kaleminden çıkmıştır[1]. Yazar, çalışmasının gayet kapsamlı ve dinamik giriş bölümünde, çağdaş tarihçilerin eserlerinde göçerlerin incelenmesine dair mevcut üç yönelimi şu şekilde karakterize etmektedir: 1- yazılı kaynaklar temelinde politik tarihin analizi, 2- etnografik materyallere dayanarak kültür, ekonomik ve günlük yaşamın incelenmesi, 3- arkeolojik ve dilbilimsel materyalleri kullanarak göçer toplumun kültürel ve yaşamsal hususiyetlerin araştırılması.[2]

S.A. Pletneva'nın bu üçlü sınıflandırmasına dördüncü bir yönelimi eklemek mümkündür: Tarihî-coğrafya. İlk üç yönelimin, gayet basit meselelerin dahi bazen detayla işlendiği birçok monografi ve makale çalışması ile hayli zengin olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, dördüncüsü hâliyle onlar karşısında zayıf kalacaktır. Ancak göçerlerin boy birliklerinin ve devletlerinin tarihî coğrafya meseleleri ile iştigal etmek, onların sadece tarihleri değil, aynı zamanda yayılım alanları hakkında da bize çok daha net fikirler vermektedir. Göçerlerin hâkimiyetleri altındaki

---

1 Pletneva C. A. Koçevniki srednevekovya: Poiski istoriçeskih zakonomernostey. Moskva, 1982.

2 *Age*., s. 7-8.

toprakların, üzerinde yerleşik bir yaşamın olmadığı uçsuz bucaksız bozkırlardan ibaret olduğu tasavvuru uzun bir süre yaygındı. Bu tasavvur, tüm karmaşasıyla bilinen kaynakların tarihî coğrafya analiziyle çarpıcı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Bu çalışmalar vesilesiyle devletin sınırları ve iç yapısı netlik kazanmakta; bozkırda kalıcı yerleşim birimleri olduğu ve göçerlerin hareketlerinin sadece doğa ile değil, aynı zamanda toplumun sosyal yapısıyla da yakinen ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Elinizdeki bu kitap, Altın Orda ile ilgili bu konuların aydınlatılması amacını taşımaktadır. Kitap, temel olarak politik ve tarihî coğrafya meselelerini ele almaktadır. Altın Orda'nın ekonomik coğrafyasıyla ilgili yetkin bir açıklama içinse 13-14. yüzyılların pek çok sayıdaki yerleşim yerinde daha derinlemesine arkeolojik çalışmaların yapılması gerekir ki, bu başlı başına bir problemdir. Bu yüzden, çalışmada Altın Orda tarihinin bu konusuna asgari düzeyde değinilmiştir.

Kronolojik olarak eser; Altın Orda'nın sadece politik tarihi için değil, aynı zamanda devletin bölgesel-coğrafi olarak değerlendirilmesi için de büyük bir öneme sahip, net olarak belirlenmiş iki tarihin arasındaki süreci kapsamaktadır. Bu tarihlerin ilki, Tuna ve İrtiş arasındaki bozkırlarda iktidarın Cuçi Ulusu'na ait olduğu, yeni Moğol devletinin oluşmaya başladığı 1243 yılı iken; ikincisi ise çağdaş araştırmacıların, Cengizoğulları'nın askerî-politik doktrininin geçerliliğini kaybettiği ve bir dünya imparatorluğu yaratma fikirlerinin de artık çöktüğüne kani oldukları bir dönüm noktasını karşılayan 1395 yılıdır. Bilhassa bu aralık devletin iç politika, ekonomi ve toplumsal yapı hususlarında ciddi dönüşümlerinin izlerini taşır. Bu vaziyet, evvela bölgesel hâkimiyet ve sınır çizgilerinin ilk sırada geldiği çeşitli coğrafi kabullerin değişiminde kendisini göstermektedir. Toktamış'ın Cuçi Ulusu'nun eski ihtişamlı günlerini yeniden tesis etme girişimleri; insan ve madde kaynaklarının zayıflaması, sınai üretimde ciddi bir düşüş, dış ekonomik ilişkilerin minimum seviyeye inmesi, yerleşik şehirli ve tarım yapılan geniş bölgelerin yok olmasıyla sonuçlanmıştır. 14. asrın sonlarında meydana gelen ve rahatlıkla ayırt edilebilecek bu niteliksel değişimler, "Altın Orda" diye adlandırmanın artık gayet zor olduğu Cuçi Ulusu'nun tarihinde tamamen yeni bir dönemden bahsetmemizi gerekli kılmaktadır. Hakikaten de bu devletten geriye artık, çeşitli göçer ordaları kalmıştı ki bunlar da kendi içlerinde küçük küçük parçalara bölünmüş vaziyette idiler. Altın Orda tarihinin ikinci aşaması, 15. asra denk düşer fakat başlangıcı, bozkırda enerjik ve başlarda başarılı

da sayılabilecek bir parlak bir simanın, Edige'nin etkin olduğu başladığı 14. asrın sonlarına dayanır. Büyük ölçüde onun kararlılığı sayesinde kazanılan Vorskla Muharebesi (1399), görünen o ki Altın Orda aristokrasisinin geleceği için bazı umutlar doğurmuştur. Ne var ki, kader bu umutların gerçekleşmesine imkân tanımamıştır. Araştırmamızın devamında, bu dönemin incelenmesi hedeflenmektedir.

Vadim Leonidoviç Egorov

1. BÖLÜM

KAYNAKLAR VE TARİH YAZICILIĞI

Altın Orda çalışmaları, Rus ve Sovyet tarih biliminin geleneksel başlıklarından biridir. Altın Orda tarihine olan ilgi, yalnızca göçebe bir toplumun gelişim süreciyle değil, aynı zamanda çevresindeki yerleşik halklarla olan etkileşimine dair bir dizi problemin çözümüyle ilişkilidir. Uzun bir süre boyunca Altın Orda, çok çeşitli ve kalabalık nüfuslu geniş bir tarihî-coğrafi bölgenin politik, sosyal ve kültürel gelişiminde özel ve aşırı reaksiyoner bir rol oynamıştır. 13-15. asırlar arasında Moğol zulmünün en ağır yükünü çeken, Rus toprakları olmuştur. Lakin Altın Orda hanları tarafından takip edilen politikanın etkileri, tarihsel bağlamda kapsamlı bir değerlendirmenin uzağındadır. Devrim öncesi belli başlı çalışmalarda Altın Orda'ya Rus topraklarının birleştirilmesini hızlandıran ve devlet teşkilatının oluşumuna katkıda bulunan bir faktör payesi biçilmiştir. Bazı araştırmacılar, Moğol zulmünün tüm yükünü ve Rus knezliklerinin tarihsel gelişimlerindeki engelleyici etkisini hafife almışlardır. Son zamanlarda bazı çalışmalarda, Avrupa'da bir Moğol hükümdarlığının varlığını ve onun Rusya üzerindeki etkilerini olumlu yönde ele alan bazı ifadelere rastlanıyorsa da bu tarz iddiaların sağlıksız olduğu, Sovyet tarihçilerinin bir dizi araştırmalarında gösterilmişti. Gumilyef'in Altın Orda'nın Rus'a doğudan-batıdan gelecek olan saldırılara karşı siper olduğu ve bu vesileyle "Rus'un güçlenip kuvvetlenebildiği[1]" görüşü, bahsi geçen bu olumlu ifadelere örnek olarak verilebilir. Böyle bir ifade açıkça tarihî-coğrafi bir yanılgı içermektedir zira okyanus sahillerine kadar tüm coğrafya Moğol hükmü altında olduğundan Rusya'ya zaten başka kimse saldıramazdı. Öte yandan Moğollar kendi başlarına 13 ve 14. asırlarda Rus sınırlarını pek çok kez geçmişler ve bu hiçbir şekilde engellenememiştir.

---

[1] Gumilyev L. N. *Poiski vımışlennogo tsarstva.* Moskva, 1970, s. 202.

Günümüze kadar tarih bilimi, Altın Orda çalışmalarında kayda değer başarılar elde etmiştir. Bu alandaki son çalışmaların genel bir karakterde olmayıp, bu devletin oluşumunda birtakım hususi konuları inceleyen çalışmalar olduğunu zikretmek gerekir. Fedorov-Davıdov idaresinde İtil boylarında Altın Orda şehirlerinin uzun yıllar süren araştırmaları sonucunda elde edilen kapsamlı arkeolojik materyal de bu çalışmalara birçok açıdan katkı sağlamıştır.[2] Son arkeolojik araştırmalar, nümizmatik veriler, yaygın olarak bilinen yazılı kaynaklar ve Orta Çağ kartografyası ışığında, Altın Orda devletinin oluşumuyla ilgili tarihî-coğrafî meselelerin geniş bir yelpazede ele alınabilmesini mümkün kılmıştır. Bu meselelerin ilk sıraya koyulması, Altın Orda'nın iç coğrafyasının bugüne dek yeterince çalışılmamış olmasıyla izah olunabilir. Altın Orda toprakları bugüne dek çoğunlukla, yazılı kaynakların özeti mukabilinde genel hususiyetleriyle tanımlanagelmiştir. Devletin sınırlarının gayet mühim bir kısmı tam olarak belirlenemediğinden haritalarda ancak tahmini olarak çizilebilir. Bu, bazı bölgelerin iyeliğini ve Altın Orda'nın farklı dönemlerinde olası sınır değişimlerini tartışmaya açmaktadır. Altın Orda şehirlerinin konumlarının ve sayısının tespiti ve bunların ticaret yollarıyla olan bağlarının belirlenmesi mühim meselelerdir. Bu kendine özgü devletin karakterini anlamak, onun idari-politik yapısını incelemeksizin imkânsızdır. Ticaret yollarıyla olan bağlarının ortaya çıkarılması, çeşitli sosyal süreçlerin daha iyi anlaşılmasına ve knezler arasındaki iç mücadelenin kaynaklarının netleştirilmesine imkân verecektir. Nihayetinde, yeterli donanıma sahip bir tarihi coğrafya araştırması, bu devletin parazitik karakterini ve dış politikasının geleneksel olarak agresif yönelimini ortaya çıkartabilir. Altın Orda çağdaşı çeşitli haritalar incelenirken zikredilen meselelere dair özel bir çalışmanın gerekliliği net bir şekilde kendini göstermektedir. Bu haritaların en belirgin özelliği çizimleri genel karakterde olup, detaylar üzerinde hiç durmamalarıdır. Bu arada, bugüne dek biriken kaynaklar, Altın Orda'nın tarihî coğrafyasında pek çok eksikliği gidermemize imkân veriyor. Öte yandan, Altın Orda'nın tarihî coğrafya problematiği, komşu devlet ve halkların tarihiyle iç

[2] Kapsamlı bir bibliyografya için bu eserlere bk. *Povolje v srednie veka*. Moskva, 1970; *Goroda Povoljya v srednie veka*. Moskva, 1974; *Srednevekovıye pamyatniki Povoljya*. Moskva, 1976.

içe geçmiştir. Buna örnek olarak ilk sırada Moğol idaresindeki topraklarla gayet uzun sınırlara sahip olan Rus knezlikleri gelir.

Komşu idarelere dair yetkin çalışmalar sayesinde, bunların hususiyetleri ve bölgesel ayrımlarının tanımlanması, aynı zamanda bu komşu idarelerin sınır şeritlerinin belirlenmesi, Rusya'daki Moğol idare birimlerinin haritasının ortaya çıkarılmasına büyük ölçüde katkı sağlayabilir. 14. asrın ikinci yarısında görülen Altın Orda topraklarındaki daralma, yalnızca devletin iç yapısında peyda olan bir zayıflamayla değil, şüphesiz, Moğol boyunduruğuna karşı genel bir mücadelenin artık kuvvet kazanmış olmasıyla da alakalıdır. Altın Orda ile silahlı mücadele sürecinde ortaya çıkmış olan Moldova Knezliği bu duruma iyi bir örnektir.

Altın Orda'nın tarihî coğrafyasıyla ilgili meselelerin çok yönlülüğü, bu ilmî problemin genel karakterdeki çalışmalar için ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Tarihî coğrafyanın spesifik meselelerine, çeşitli makaleler ve monografya çalışmalarında değinilmişse de günümüze dek bu konu müstakil olarak ele alınmamıştır. Bu, büyük oranda kaynakların kıtlığı ve Altın Orda'nın farklı bölgelerine dair arkeolojik araştırmaların yetersizliğinden kaynaklı, veri kısıtlılığıyla ilişkilendirilebilir. Bilhassa arkeolojik çalışmalar, sadece tarihlendirme için değil, bir bölgenin Altın Orda'ya ait olup olmadığının ve sınırlarının belirlenebilmesi için de ayrı bir öneme sahiptir. Tam da bununla alakalı olarak A. Yu. Yakubovski, Cuçi Ulusu'nun kesin sınırlarının tespitinin ne derece zahmetli olduğunu vurgular.[3] Onu takiben bir müddet sonra M. G. Safargaliyev'in vardığı sonuç, "14. asra tarihlenen eldeki materyallere dayanarak Altın Orda'nın sınırlarının ancak genel hususiyetleriyle tanımlanabileceği[4]" şeklindeydi. Devletin belirli bölgeleri göz önünde bulundurulursa, bu ifade bugün de geçerliliğini korumaktadır. Bu ifadenin revize edilebilmesi ancak derinlemesine icra edilecek arkeolojik çalışmaların neticesinde mümkün olabilir.

Altın Orda'nın tarihî coğrafyası üzerine yazılı kaynaklar tarandığında günümüze ulaşan verilerin, büyük ölçüde kroniklerde, dağınık hâlde kaydedildikleri ve kapsamlı bilgiler vermekten uzak ol-

[3] Grekov B. D. Yakubovskiy A. Yu. *Zolotaya Orda I yeyo padenie*. Moskva; Leningrad, 1950, s. 60-61.

[4] Safargaliyev M. G. *Raspad Zolotoy Ordı. Saransk*, 1960, s. 26.

2. BÖLÜM

ALTIN ORDA COĞRAFYASI VE HUDUTLARI

Eski Rusya, İtil Bulgarları ve Kumanların topraklarının işgalinden sonra yaklaşık beş yıllık bir aranın ardından Moğol fatihleri, gözlerini bu kez Macaristan, Çekya ve Polonya'yı içine alan Batı Avrupa topraklarına diktiler ve 1242 yılının baharında da Adriyatik sahillerine vardılar. Moğol ordularının doğuya, Kuzey Karadeniz ve Hazar steplerine geri çekilişleri de tam olarak buradan başlar. Moğol ordularının Batı Avrupa'dan geri çekilişlerinin sebepleri günümüze dek tarih biliminin çeşitli tartışmalarına konu olmuştur. Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu, Kağan (büyük han) Ögedey'in Moğolistan'da 1241 yılı kasımında ölmesinin, orduların geri çekilişinde belirgin bir rol oynadığı kanaatindedir.[1] Moğolların geri çekilişi meselesinde çoğu Batı Avrupalı ve Rus tarihçi, Ögedey'in ölümünün doğrudan değil, orduların içerisinde bulunan Cengiz'in soyundan gelen kimselerin yeni kağanın seçileceği kurultaya katılma mecburiyetlerinden ötürü Moğolistan'a ivedilikle dönmelerine yol açan, dolaylı bir neden olduğunu varsayarlar.[2] Sovyet tarihçileri ise bu konuyu ele alırken makul bir biçimde Moğol ordusunun Rusya'nın istilasında verdiği ciddi miktarda kayıplara dikkat çekmektedirler.[3] Bu istila sürecindeki kayıpların, orduyu yıpratmadığını söylemek elbette zordur lakin Moğolların Batı Avrupa'daki varlıkları süresince tek bir yenilgiye uğramadıkları da göz ardı edilmemelidir.[4] Liegnitz'deki muharebede Polak, Alman ve Moravyalılardan oluşan birleşik ordu gibi yahut Sayo Nehri civarındaki muharebedeki 60 bin kişilik Macar ordusu[5] gibi oldukça kalabalık olan bu ordular Mo-

---

1 Rashid ad-Din. *Sbornik letopisei.* M.; L., 1960, T. 2, s. 43.

2 Bu meseleye dair çeşitli görüşler için bk. "Pashuto V. T. *Mongol'skii pokhod v glub' Evropy.* — V kn.: Tataro-mongoly v Azii i Evrope. M., 1977, s. 210-223.

3 Aynı yer.

4 Bartol'd V. V. *Sochineniya.* M., 1968, T. 5, s. 497.

5 Pashuto V. T. *Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoi Rusi.* M, 1950, s. 222.

ğollarca yok edildi; üstelik bu muharebelere Moğol orduları tüm güçleriyle girişmemişlerdi. Tüm bunlar, Avrupa'nın içine doğru ilerleyen istilacıların sayısız muharebede verdiği kayıpları, hâkimiyet altına aldığı toplumlardan karşıladıklarını gösteriyor. Bu taktik, Çin ve Harzemşah Devleti'ne yapılan seferlerde de Moğollar tarafından uygulanmıştır. Ögedey'in, yeğeni Möngke'ye (Türk dillerinde Mengü) ve oğlu Güyük'e seferi bırakıp Moğolistan'a dönemlerini emretmesi, Batu'nun Avrupa'daki birliklerini zora sokan bir gelişme olmuştur. Reşidüddin, Batu'nun ordusundan ayrıldıklarını ve 1241'de "kendi ordalarının yayıldığı" Moğolistan'a vardıklarını anlatır.[6] Hiç şüphesiz, dönüş yolunda Batu'ya geçici olarak katılmış, kendilerine ait uluslarından müteşekkil birlikleriyle beraber hareket etmekteydiler. Kağan'ın böyle bir emri, 1235 yılı kurultayında bir Batı Avrupa seferi planlanmadığını, bunun daha çok Batu'nun inisiyatifinde gerçekleştiğini gösterir. Bu savı, Reşidüddin de onaylar. Reşidüddin'in ifadesine göre Batu'nun komutası altındaki birleşik ordular, Sibirya, İtil Bulgarları'nın toprakları, Deşti Kıpçak, Başkirya, Eski Rus ve Derbent'e kadarki Çerkesya'nın fethi için gönderilmişti.[7]

Batu, Ögedey'ın ölüm haberini ancak 1242 martında, öncü Moğol birliklerinin Adriyatik kıyısındaki müstahkem şehirlere düzenledikleri başarısız saldırılarından sonra alabildi. Bu haber, veraset meselelerini daima olağanüstü telakki eden Cengizoğulları arasındaki çekişmeyi daha da derinleştirmiştir. Plano Carpinili Johannes, o dönemde Moğol ordusunun genel zafiyeti hususunda, yüksek komuta kademesinde ciddi fikir ayrılıklarının olduğundan bahseder.[8] Bu bağlamda Batu, Kağan'ın ölümünü seferin sona erdirilmesi için uygun bir gerekçe olarak görerek, doğuya doğru çekilişi başlatmıştır. Moğol ordularının geri çekilişi aceleci değildi, Batı Avrupa'daki işgal birlikleri Kuzey Karadeniz bozkırlarına 6 aydan uzun bir sürede vardılar. Moğol birliklerinin 1242 kışında Aşağı Tuna'da[9] yoğunlaştıkları ve buradan da Kuzey Karadeniz bozkırlarına yöneldikleri görülür. Ordusunun böylesine yavaş çekilmesi, Batu'nun Moğolistan'a, yeni kağanın seçimine yetişmek için aceleci davranmadığını

6 Rashid ad-Din. *age.,* T. 2, s. 40.

7 *Age.,* s. 71-72.

8 *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Willema.* M., 1957, s. 47.

9 Wolff O. *Geschichte der Mongolen oder Tataren.* Breslau, 1872, s. 371.

ifade eder. Öte yandan, yıllarca süren savaşlarda hırpalanmış, zayıflamış ordu da bu uzayan seferi zaten devam ettirecek takatte değildi.

1242 sonu 1243 başlarında Batı Avrupa'dan dönen Moğollar, Batu'nun komutasında Doğulu yazarların Deşti Kıpçak diye adlandırdıkları Kuzey Karadeniz ve Hazar bozkırlarına yayılırlar. Bu olay, İpatiyevski Kroniği'nde 1243 yılı olayları aktarılırken Batu'nun "*Ugrov'dan artık döndüğü*" şeklinde bahsedilir.[10] Yine 1243 yılında Moğol Hanı'nın otağına yarlık almak için giden ilk Rus knezi, Büyük Knez Yaroslav idi.[11] Tüm bu olaylar, sonradan Altın Orda olarak anılacak olan bu yeni devletin ortaya çıkışını, 1243 yılının başları olarak varsaymamıza cevaz vermektedir.

Altın Orda'nın XIII. Asır Coğrafyası ve Hudutları

XIII. asır boyunca Altın Orda topraklarında ciddi bir genişleme ya da daralma yaşanmamıştır; devletin sınırları olduğunca stabildir. Bu pek tabii Moğolların ananevi genişleme politikalarından artık yüz çevirdikleri anlamına gelmez, zira ordu sürekli olarak komşu devletler üzerine akınlar gerçekleştirmekteydi. Fakat bu akınlar, genellikle yağma akınları olduğundan herhangi bir toprak parçasını ele geçirme amacı taşımıyordu. Altın Orda'nın Avrupa ve Asya'daki toprakları kıyaslanacak olursa bu dönemde görülen arazi artışı, devletin genişleme üzerine spesifik bir politika takip ettiğine dair herhangi bir özel anlam barındırmamaktadır.

Altın Orda'nın genel coğrafyasına dair veriler içeren kaynakların büyük bir kısmı 14. asırdan kalmadır. Genel itibariyle de bunlar Arap, Fars kökenli tarihçi ve gezginlerin anlatılarına dayanır. Toprakların genişliğine ve devletin en temel arazilerine dair verdikleri bilgilerin, bağlayıcılığı olmaksızın, 13. asrı kapsadığını ifade edebiliriz, zira 14. asrın ikinci yarısı itibariyle Altın Orda topraklarında oldukça ciddi değişimler meydana gelmiştir.

---

[10] *PSRL*. M., 1962, T. 2, stb. 794.

[11] *PSRL*. M., 1962, T. 1, stb. 470.

3. BÖLÜM

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASINA DAİR BAZI MESELELER

Altın Orda tarihî coğrafyasında şehirler meselesi, başkaca bir dizi önemli problemle de yakinen ilişkili olması sebebiyle özel bir konuma sahiptir. Moğollarda şehirlerin 13-14. asırlarda ortaya çıkışını, tamamen devletin iktisadi ve politik gelişimi tayin etmiştir.[1] Şehir sayısının tespiti ve büyük bir coğrafyada bu şehirlerin dağılımlarının tahlili, yerleşik yaşamın ne aşamada olduğunu değerlendirmemizi mümkün kılarken, ekonomiyle alakalı sorularımıza cevap bulabileceğimiz iç idari-siyasi yapının da bazı başlıklarını (ticaret ve zanaat merkezleri, kervan yolları vs.) aydınlatır mahiyettedir. Şüphesiz, Altın Orda'nın ekonomik coğrafyası, ayrı bir başlık altında incelenmeyi hak ediyor fakat elimizdeki kaynaklarda bu başlığa dair bilgiler oldukça kısa, az sayıda ve çoğunlukla da şehir hayatıyla ilgilidir. Bu sebeple de tarihsel coğrafyanın bu iki başlığını birleştirmek durumundayız.

Altın Orda coğrafyası günümüzde artık, yerleşik unsurlara oldukça nadiren rastlanan, göçebelerle dolu, uçsuz bucaksız bozkırlardan ibaret bir coğrafya olarak tasavvur edilmemektedir.

Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, yazılı kaynaklardaki Altın Orda şehirlerine dair bilgileri büyük ölçüde takviye etmiştir. Bunların yanında nümizmatik veriler ve Orta Çağ coğrafi haritaları, kazılardan elde edilen materyalin detaylandırılmasını ve arkeolojik eserlerin kimlik tespitini mümkün kılmaktadır. Hazar ve Kuzey Karadeniz bozkırları, göçebelerin en eski yaşam alanıydı ve Moğollar buraya gelene kadar gelişmiş, şehirli bir kültürün ne olduğu bilin-

---

[1] Egorov V. L. *Prichiny vozniknoveniya gorodov u mongolov v XIII—XIV vv.* — Istoriya SSSR, 1969, No 4.

miyordu. Hazar Kağanlığı zamanında burada birkaç şehir ortaya çıkmışsa da, görüntüleri itibariyle "alelade bir çadır kenti andırıyorlardı".[2] 13. asırda bu bozkırlar Rusya, İtil Bulgar bölgesi, Harezm, Kuzey Kafkasya ve Kırım gibi yerleşik medeniyetlerce dört bir yandan kuşatılmış devasa bir göçebe adasıydı.

Burada 1243 yılında kurulan yeni devlet, bu söz konusu tabloyu kısa sürede değiştirmiştir. Aslında, 40'lı yıllarda durum eskisi gibidir, zira Moğollar buraya gelmeden önce, bozkırlarından epey uzakta kalsa da yenilerini inşa etmek yerine ele geçirdikleri şehirleri kendi amaçları için kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun için en uygun örneği ilk Altın Orda sikkelerinin darbedilmeye başlandığı Büyük Bolgar şehri temsil eder. 1246-1247 yılları arasında batıdan doğuya, doğudan batıya tüm Altın Orda'yı seyahat eden Plano Carpinili Johannes, kendi yolu üzerinde bozkırlarda tek bir şehre ya da kasabaya rastlamamıştır. Ondan takriben 6 yıl kadar sonra Altın Orda'da bulunan Willem ise, kaleme aldığı seyahat notlarında Moğolların, bozkırların ortasında şehirleşme faaliyetlerine giriştiklerinden bahseder. Don'un sol kıyısında, "kayıklarla elçileri ve tüccarları taşıyan" Rusların meskûn olduğu bir kasaba bulduğunu aktarır. Bu kasaba, bizzat Batu'nun talimatı üzerine kurulmuştu. Sonrasında ise Willem, nehrin aşağı akıntısında "elçilerin kış dönemlerinde kaldıkları" böyle bir başka kasabanın daha var olduğuna dair kendisine bilgi verildiğini belirtir.[3] Seyyahlar, İtil'in sağ kıyısında, nehir boyu elçileri taşımakla yükümlü Rusların ve Sarazenlerin meskûn olduğu bir başka kasaba daha bulurlar.[4] Don üzerindeki iki kasabanın konumu henüz, ancak yaklaşık olarak belirlenebilirse de Willem'in İtil'de gördüğü yerleşim yeri, günümüz Volgagrad Oblastı'nda Dubovka şehrindeki Vodyansk şehir kalıntısıyla örtüşmektedir. En büyük nehirler üzerinde hemen üç yerleşim biriminin ortaya çıkışı, sadece bozkırlarda şehirleşmenin başladığına değil, aynı zamanda ticaret kervanları için gerekli kolaylıkların karşılandığı yeni bir ticaret yolunun da dizayn edilmekte olduğuna işaret eder. Willem, Batu Han tarafından kurulan Altın Orda'nın başkenti Saray'ı, Moğolistan'dan

---

2 Pletneva S. A. *Ot kochevii k gorodam.* M., 1967, s. 50-71.

3 *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Willema.* M., 1957, s. 109, 110.

4 *Age.,* s. 118.

4. BÖLÜM

ALTIN ORDA'NIN İDARİ-SİYASİ TEŞKİLATI

Altın Orda'nın idari-siyasi yapısı, göçebe ve yerleşik unsurların birleşiminin yanında devletin oluşumu sürecinde dayandığı değerlerden de kaynaklı olarak gayet belirgin bir şekilde kendine hastı. Bu hususta ilk sırada şunu belirtmek gerektir ki bu devlet tüm tarihi boyunca belirli bir resmi ada sahip değildi, zira çağdaşı olan devletlerce farklı adlarla anıldığı bilinmektedir. Arap menşeili en erken dönem kaynaklarda devlet adına karşılık olarak, etnik köken vurgusu ile birlikte hüküm süren hanın adı kullanılmaktaydı; örneğin "Büyük Tatar Çarı Berke", "Tatar Çarı Berke"[1]. Bunun yanında han adlarına, hangi Moğol devletinden bahsedildiğinin anlaşılabilmesi için coğrafi vurguların da eklendiği oluyordu ("Kuzey ülkelerinin Tatar hükümdarı Mengütemir", "Kuzey ülkelerinin hükümdarı Özbek"[2]). Bu son örneklerdeki eklemeler, güneyde (İlhanlılar) ve doğuda (Kağan'ın Moğolistan ve Çin'deki idaresi) da bir Moğol devletinin olmasından dolayı yapılıyordu. Bazı kaynaklarda ise hüküm süren hanın adına başkentin adının eklendiği de oluyordu ("Saray'ın ve Kıpçak topraklarının sahibi, Çar Tokta", "Kuzey bölgelerinin ve Saray'ın hâkimi, Çar Özbek")[3].

Arapça ve Farsça kaynaklarda, daha erken dönemlere ait coğrafya terimlerinden olan Deşt-i Kıpçak da kullanılmıştır ("Deşt-i Kıpçak Çarı Tokta", "Deşt-i Kıpçak'ın ve yakınlarındaki devletlerin Çarı", "Kuzeydeki Deşt'in Çarı Berke").[4] Yine bu dildeki kaynaklarda başka durumlarda ise Altın Orda, Cuçi Ulusu, Batu Ulusu, Berke Ulusu ve Özbek Ulusu olarak anılmaktaydı fakat bu adlandırmalar o veya bu hanın yalnızca iktidarda olduğu dönemlerde değil, çoğu kez

---

1 Tizengauzen V. G. *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy.* SPb., 1884, t. 1, s. 55, 119-120.

2 *Age.,* s. 103-104, 171.

3 *Age.,* s. 165, 171.

4 *Age.,* s. 174, 276, 380.

onların ölümünden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. ("Berke Ulusu'nun hükümdarı, Çar Özbek", "Özbek'in topraklarının hükümdarı Toktamış Han'ın elçileri geldi")[5]. Şunun altını özel olarak çizmek gerekir ki bu türden bir unvan sistemi devletlerarası resmi evraklarda da bilhassa kullanılmıştır. Bir örneğinde, "Özbek'in topraklarının" hükümdarı olduğu söylenilen Canıbek Han'ın, valisi Kutlubuga İnak'a tevdi edilen Altın Orda ile Mısır arasındaki diplomatik yazışma teamülleri de buna örnek teşkil eder.[6]

Plano Carpinili Johannes ve Wilhelm von Willem gibi Avrupalı seyyahlar, "Koman ülkesi", "Komania" ya da "Tatar devleti", "Tatar ülkesi" gibi daha da geniş adlandırmalarla zikrettikleri Batu'nun hâkimiyet alanını çevreleyen tüm devletlerin ve halkların da gayet farkındaydılar.[7] Marco Polo ise hiçbir şekilde devletin adını zikretmemiş, yalnızca handan "Batının Çarı" diye bahsetmiştir.[8] 14. asırda Batı Avrupalı devlet erkânı, Altın Orda hanları ile diplomatik yazışmalarda da bu prensibi takip etmişlerdir. Örneğin, Papa XII. Benedict'in mektubunda şu şekilde hitap edilmiştir: "Tatarların İmparatoru, Özbek Han Hazretlerine", "Kuzey Tatarya İmparatoriçesi, en kıymetli hükümdarı Taydula'ya".[9]

Batu'nun kurduğu devletin adı meselesini ele alırken Rus kronikleri de özel bir öneme sahiptir. Altın Orda'nın ilk dönemlerinde kronik yazarları da aynı şekilde etnik terimlere başvuruyorlardı: Rus knezleri "Batu'nun Tatarlarına" gidiyorlar ve "Tatarlardan" dönüyorlardı.[10] En erken dönem kronik derlemelerinde "Orda" adlandırması, ilk olarak 1257 yılının anlatılarında (Lavrentiyevski Kroniği'nde) ifade olunmuştur.[11] Fakat, çok yüksek ihtimalle bu, daha sonraki dönemlerde yapılan bir düzenlemeden kaynaklanmaktadır, zira kronikte 1258 yılının anlatısında yeniden "Tatarlara" ifadesiyle karşılaşılmaktadır. M.D. Priselkov tarafından yenilenen Troitski Kroniği'nde "Orda" ifadesi ilk olarak 1277 yılının anlatısında yer al-

---

5 *Age.,* s. 263, 329.

6 *Age.,* s. 348.

7 *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Willema.* M., 1957, s. 70, 82.

8 *Kniga Marko Polo.* M., 1956, s. 226.

9 *Zap. Odes. ob-va ist. i drevn.,* 1863, t. 5, s. 1002, 1005.

10 *PSRL.* M., 1962, t. 1, s. 470, 471.

11 *Age.,* s. 475.

5. BÖLÜM

ALTIN ORDA'NIN ASKERÎ-POLİTİK COĞRAFYASI

Altın Orda tarihi araştırmalarında bu devletin askerî-politik coğrafyası, son derece özel bir ilgiye maliktir. Kapladığı alan ve Orta Çağ savaşlarında insan kayıplarına sebebiyet vermesi itibariyle en mühim devletlerden biri olarak ortaya çıkan yeni Moğol devleti, son derece kısa aralıklar haricinde tüm tarihî varlığı boyunca, komşularından herhangi birine sürekli olarak askerî açıdan bir baskı uygulamıştır. Altın Orda'ya hükümet eden aristokrasi için savaş, en sıradan ve arzulanan dış politika normu idi. Bu anlayış, devlet çıkarlarının ana istikametlerinden biri olarak henüz Cengiz Han döneminde geliştirilmiş ve tamamen Moğol aristokrasisinin arzularını tatmin edecek bir biçimde de sürdürülmüştür. Bu durumda da fiilen devletin genel çıkarlarından, feodal bir zümrenin zenginleşmesi uğruna feragat edilmiştir. Bu savı desteklemek amacıyla, analizlerin gösterdiğine göre, askerî seferlerin tek amacının komşu devletlerin yağmalanmasından ibaret olduğu ve yine kaynakların çizdiği tabloya göre de Altın Orda ahalisinin hemen her yerde fakirleştiği göz önünde bulundurulabilir. Hatta öyle ki sıradan halktaki bu fakirleşme, devletin ekonomik açıdan altın çağında olduğu Özbek Han devrinde de görülmektedir. Müteakip seferin hazırlıkları sürerken sıradan göçebeler, gerekli olan askerî ekipmanı edinebilmek için kendi çocuklarını köle olarak satmak mecburiyetindeydiler.[1] Bu tür vakaları, geneli kapsayacak bir şekilde devletin fakirliği ve zayıflığını gösteren kanıtlar olarak kabul etmek doğru olmaz. Fakat bunlar, savaşlara yalnızca feodallerin dikkat kesilmiş olduklarını ve Altın Orda'nın iç kaynaklara dayanan ekonomisinin gelişiminde menfi bir etkiye yol açtıklarını tüm açıklığıyla göstermektedir.

---

[1] Tizengauzen V. G. *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy.* SPb., 1884, t. 1, s. 235.

Altın Orda'nın askerî kudreti, "büyük iç karışıklıklar" devrine dek komşularının hiçbirinde herhangi bir münakaşa konusu olmamıştır. Fakat yine de nicelik olarak ciddi kalabalıklara erişmiş Altın Orda askerî keşif seferlerinin, liderleri açısından can sıkıcı talihsizlikler yahut bozgunlar ile sonuçlandığı da olmuştur. Bu ifadeyi, hem 13. hem de 14. asır için kullanmak mümkünken bu yenilgiler, belirli bir cepheye yahut çatışma bölgesine mahsus değillerdir. Eğer Altın Orda askerî etkinliklerini geneli itibariyle ele alacak olursak, bunların 13-14. asırlarda üç ana istikamete sahip oldukları görülür: kuzeyde Rusya'ya karşı; batıda Güneybatı Rus knezlikleri, Macaristan, Polonya, Litvanya'ya karşı; güneyde ise İlhanlılara ve Timur'a karşı. Pek tabii, bu istikametlerin her birinde askerî etkinliklerin yoğunluğu dönem dönem belirgin değişiklikler göstermiştir ve nihayetinde, Altın Orda'nın kendi toprakları (çok büyük oranda Avrupa'da kalan kısımları) da askerî faaliyetlerin vuku bulduğu bir başka sahneyi teşkil etmektedir. Ayrılıkçılar ile merkezi hükümet arasındaki büyük çaplı iç çatışmalar burada gerçekleşmiş, ayaklanmaları bastırmak amacıyla devletin uç bölgelerine yapılan askerî seferler bu arazilerden geçmiş ve yine Timur'un devasa büyüklükteki orduları da bu topraklara farklı yönlerden iki kez girmiştir.

Altın Orda'nın askerî-politik coğrafyası ele alınırken yapılacak en doğru iş, olaylar kronolojisini olduğu gibi aktarmak değil, askerî etkinliklerin XIII veya XIV. asırlarda hangi istikametlerde yoğunlaştığını karakterize eden bildiğimiz kaynakları mümkün olduğunca detaylı bir şekilde tahlil etmek olacaktır. Bu, Altın Orda askerî faaliyetlerinin hangi istikametlerde yoğunlaştığını canlı bir şekilde resmetmenin yanında, zaman içinde dinamiklerinde vuku bulan değişimlerin de izlerini sürmeyi mümkün kılacaktır.

***

13. asır boyunca Altın Orda'nın askerî faaliyetleri belirli bir ana istikamete yoğunlaşmış değildi, aksine son derece dağınık ve bir manada düzensiz idi. Bu düzensizlik, hanların ve göçebe aristokrasisinin ileri gelenlerinin yalnızca yağma peşinde koşarak son derece avantür ve kısa süreli akınlar düzenlemelerinden kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında bir de yeni bir devletin oluşmaya başladığı kuru-

SON SÖZ

Timur'un 1395-1396 yıllarındaki seferi, Altın Orda'nın en hayati kaynaklarına bir darbe indirmenin ötesinde, bu devletin tarihinde, siyasi açıdan fiilen iflasın eşiğine geldiği ve toprak bütünlüğünün bozulduğu yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. XV. asır boyunca hiçbir Han, Altın Orda'yı Özbek yahut Canıbek'in devirlerindeki gibi bir konuma eriştirmek bir yana, bu seviyeye yakınlaştıramamıştır da. Devleti, savaşlar yoluyla derleyip toplamaya yönelik tüm hamleler, bölünme sürecini daha da derinleştiren girişimler olarak tam bir çöküş ile nihayete ermiştir. Bu süreç, merkezi gücün artık, çözmek konusunda bariz bir şekilde yetersiz kaldığı üçüncü iç kriz idi. On seneden fazla süren fakat merkez kuvvetlerin başarıyla üstesinden geldikleri Nogay'ın ayrılıkçı eylemleri bu krizlerin ilk örneği idi. Ancak dış yardım ile atlatılabilmiş olan XIV. asrın 60-70'li yıllarını kapsayan yirmi yıllık süreç ise bu krizlerin ikincisini teşkil eder. Timur'un yoğun desteği olmasaydı, Toktamış'ın devletin birliği ve dirliğini yeniden tesis edebilmesi söz konusu bile olamazdı. XIV. asrın sonlarını ve XV. asrın ilk yarısını kapsayan üçüncü kriz sürecinde ise artık geri döndürülemez toprak kayıpları ve siyasi zafiyetin derinleşmesi ilk göze çarpan hususiyetlerdir. Bu ikinci husus, her üç kriz sürecinde de gözlemlenirken, devletin kaybettiği toprakların yüzölçümünün her defasında giderek büyümesinin de başlıca nedenidir. Bu değişimlerin, gayet resmi yankıları da olduğu görülür ki Rus kroniklerinde devlet adının artık farklı şekillerde zikredilmesi bu durumla alakalıdır. Olabilecek en kapsayıcı ve siyasi birlikteliğe vurgu yapan "Orda" ifadesi yerine sonraki dönemlerde artık daha dar bir tanımlama olarak "İtil Büyük Ordası" ifadesi ortaya çıkmaktadır.[1] Bu ifadede coğrafi bir tanımlamaya yer verilmesi, hiç şüphesiz devletin sınırlarında bir daralmanın olduğunu ortaya

[1] *PSRL*. T. 11, M. 1965. s. 158, 159.